



Universiteit  
Leiden  
The Netherlands

## **John Bowlby and ethology : a study of cross-fertilization**

Horst, F.C.P. van der

### **Citation**

Horst, F. C. P. van der. (2009, February 5). *John Bowlby and ethology : a study of cross-fertilization*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/13467>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/13467>

**Note:** To cite this publication please use the final published version (if applicable).

## **SAMENVATTING (SUMMARY IN DUTCH)**



### **Op zoek naar de wortels van de gehechtheidstheorie**

De Britse kinderpsychiater John Bowlby formuleerde in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw voor het eerst wat nu bekend staat als de gehechtheidstheorie. Deze theorie, waarin een verklaring wordt gegeven voor het bestaan en ontstaan van de band die kinderen met hun ouders of verzorgers aangaan, is tot op de dag van vandaag zeer invloedrijk. Bowlby stelde dat jonge kinderen, die om wat voor reden ook worden gescheiden van de moeder, hiervan in sommige gevallen blijvende gevolgen ondervinden. In een eerdere studie concludeerde Van Dijken dat de wortels van Bowlby's interesse in scheidingservaringen lagen in zijn eigen kindertijd en ervaringen die hij opdeed toen hij kort voor de Tweede Wereldoorlog zijn psychoanalytische training ontving van Melanie Klein. Waar Klein en andere psychoanalytici vooral vertrouwden op de inhoud van analytische sessie en het belang van de on(der)bewuste fantasie van een patiënt benadrukten, zag Bowlby vooral het belang van observatie en de invloed van de omgeving van het kind. In zijn beschrijving van de gevolgen van scheiding steunde Bowlby volgens Van Dijken sterk op ethologische inzichten en het pionierswerk van Mary Ainsworth. In deze dissertatie wordt voortgebouwd op de bevindingen uit de dissertatie van Van Dijken en worden de ethologische inzichten die Bowlby's kijk op de moeder-kindrelatie verrijkten nader beschreven. Van Dijken eindigde haar bijdrage over de "vroege" Bowlby's met de publicatie van de gezaghebbende monografie voor de Wereldgezondheidsorganisatie WHO in 1951; dit rapport is tevens het startpunt van de huidige studie. Hier volgt eerst een beschrijving van de door Bowlby gerapporteerde gegevens over de stand van zaken in het onderzoek naar de gevolgen van scheiding van moeder en kind.

### **Onverklaarde verschijnselen: verschillende vormen van scheidingservaringen**

De Tweede Wereldoorlog gaf psychologen en psychiaters menige mogelijkheid om de gevolgen van scheiding van moeder en kind te observeren. Al in de jaren twintig had de Britse regering plannen laten maken voor grootschalige evacuatie van kinderen in oorlogstijd. Vanaf september 1939 werden in korte tijd ongeveer 750.000 kinderen (zonder hun ouders) van Londen naar het platteland geëvacueerd. In eerste instantie berichtte men in toonaangevende medische tijdschriften over een zeer succesvol verlopen operatie, maar al snel volgde andere berichten. Bowlby schreef, samen met collega's Winnicott en Miller, een ingezonden brief aan de *British Medical Journal* waarin hij protest aantekende tegen de evacuatie, omdat deze voor het welzijn van de kinderen grote gevolgen zou hebben en bovendien op termijn zou zorgen voor wijdverbreide psychologische problemen.

Terwijl veel kinderen door de evacuaties werden ondergebracht bij gezinnen op het platteland, werden anderen in kindertehuizen geplaatst, bijvoorbeeld omdat hun ouders bij een bombardement om het leven waren gekomen. Een autoriteit op dit gebied was Sigmunds dochter Anna Freud, die samen met Dorothy Burlingham verschillende boeken publiceerde over de ervaringen van jonge kinderen in de kindertehuizen. De vaak ontroerende beschrijvingen maakten duidelijk dat de kinderen ondanks de goede lichamelijke verzorging wegwijnden. Burlingham en Freud benadrukten het belang van een stabiele relatie met een volwassene. Wanneer die relatie er niet was, zou dit gevolgen

hebben voor de ontwikkeling en persoonlijkheid van het kind en zou het kind onaangepast raken aan de maatschappij.

Een derde vorm van scheiding, die van kinderen opgenomen in ziekenhuizen, leidde in de jaren veertig en vijftig tot heftige debatten in de medische wereld. Het was tot die tijd algemeen gebruik dat kinderen niet of hooguit eenmaal per week werden bezocht door hun ouders. Bowlby mengde zich ook in dit debat: in een brief aan *The Lancet* beargumenteerde hij dat er redenen waren aan te nemen dat ziekenhuisbezoek van ouders essentieel was, zeker voor jongere kinderen. Hij vermoedde dat het verbieden van bezoek tot chronisch delinquent gedrag zou kunnen leiden en noemde voorbeelden van een antisociale jongen van zes en een stelend meisje van acht uit zijn praktijk, beiden met een geschiedenis van ziekenhuisopname zonder ouderbezoek. Bowlby kreeg aanvankelijk weinig steun voor zijn ideeën. De meerderheid van de ziekenhuizen was ernstig gekant tegen bezoek van ouders.

Natuurlijk zagen enkele doktoren het probleem wel. Het vroege werk van onder meer het echtpaar Henry en Cecile Pickerill in Nieuw-Zeeland en in Engeland van James Spence en van Beryce MacLennan was belangrijk en invloedrijk, omdat het liet zien dat er alternatieven waren voor de behandeling van kinderen in ziekenhuizen. Maar hun argumenten resulteerden niet in wijzigingen in ziekenhuisbeleid en slechts zelden in verruimde bezoektijden. Uiteindelijk zouden de meeste ogen pas worden geopend voor de gevoelens van de angstige patiëntjes door harde beschrijvingen en veelzeggende filmbeelden (bv. van René Spitz en James Robertson). Beroemd is in dit verband de lezing van Spence over de zorg voor kinderen in ziekenhuizen. De schrijnende situatie op de kinderafdelingen in ziekenhuizen was Bowlby een doorn in het oog. Het ontbrak hem op dat moment echter aan voldoende bewijzen om beleidsmakers te overtuigen van hun ongelijk.

De eerste systematische aanwijzingen dat scheiding van de ouders potentieel schadelijk kon zijn, kwamen van klinische studies en observaties van kinderen tijdens bezoeken aan zogenaamde *Child Guidance Clinics*. Psychoanalytici, psychiaters en psychologen stelden op basis van deze ervaringen met jonge patiënten dat elk kind behoefte had aan liefde en veiligheid en dat die behoefte vooral door de moeder kan worden vervuld. Bowlby zelf deed retrospectief onderzoek naar jeugdige delinquenten en kwam in deze studie tot de conclusie dat langdurige scheiding van de moeder in de eerste vijf levensjaren schadelijke gevolgen kon hebben, in het bijzonder antisociaal en delinquent gedrag.

Ten slotte werd er in deze periode voor het eerst gerapporteerd over het zogenaamde hospitalisatie-effect. Zeer invloedrijk op dit gebied zijn de studies van Harry Bakwin, William Goldfarb en Spitz. Bakwin beschreef in een studie de zorg voor jonge kinderen in een New Yorks ziekenhuis. De kinderen werden in afgesloten ruimten verzorgd zonder bezoek van de ouders te ontvangen. Ondanks deze maatregelen om infectie tegen te gaan, bleef de sterfte in het ziekenhuis hoog. Bakwin verklaarde dit door de psychologische verwaarlozing van de kinderen in de steriele omgeving. Goldfarb vergeleek in zijn onderzoek naar gedragsproblemen van adolescente pleegkinderen een groep die in de eerste drie levensjaren was opgegroeid bij een pleeggezin met een groep die in de eerste drie jaar in een kindertehuis was opgevangen. Zoals Goldfarb vermoedde had het

gebrek aan sociale interactie in de kindertehuizen gezorgd voor de problemen op latere leeftijd en hij concludeerde dat een gezonde interactie tussen kinderen en hun verzorgers van het grootste belang was. Spitz, ten slotte, kwam tot vergelijkbare conclusies in zijn studie naar de zorg voor kinderen tot een jaar oud. Spitz stelde dat een affectieve relatie belangrijk is voor de fysieke ontwikkeling en het gedrag van jonge kinderen en dat een tekort hieraan negatieve gevolgen heeft voor de ontwikkeling van de persoonlijkheid.

In deze omstandigheden verscheen in 1951 Bowlby's WHO-rapport. Bowlby schreef zijn rapport over deprivatie van de moeder na experts in verschillende Europese landen en de VS te hebben geconsulteerd (o.a. Goldfarb, Spitz). De verzamelde gegevens gaven een duidelijk beeld van de ernst van de situatie: wanneer kinderen van hun ouders worden gescheiden heeft dit grote gevolgen voor hun verdere ontwikkeling. Het probleem waar Bowlby mee worstelde was dat er wat hem betreft geen afdoende verklaring was voor de onderliggende mechanismen. Waarom ondervonden deze kinderen zulke ernstige gevolgen van de scheiding van hun moeder? Het was in deze periode dat Bowlby voor het eerst werd gewezen op een nieuw opkomende discipline: de ethologie.

### **Ethologie als nieuw theoretisch raamwerk: Lorenz, Tinbergen en Hinde**

In 1973 werd de *Nobelprijs voor de Fysiologie of Geneeskunde* uitgereikt aan drie gedragsonderzoekers, onder wie de Duitse zoöloog Konrad Lorenz en de Nederlandse bioloog Niko Tinbergen. Zij hadden sinds de jaren dertig van de twintigste eeuw gewerkt aan de formulering van de ethologie, een nieuwe discipline binnen de biologie die zich concentreerde op het observeerbare gedrag van dieren. Lorenz verwierf grote faam met zijn beschrijving van concept "inprenting": het fenomeen dat jonge ganzen en kauwen direct na de geboorte het eerste, bewegende object in hun omgeving gaan volgen. Tinbergen is vooral bekend geworden door het formuleren van vier vragen die altijd zouden moeten worden gesteld bij ethologisch onderzoek: de vragen naar de oorzaak, de oorsprong, de functie en de evolutionaire ontwikkeling van gedrag. Volgens ethologen moet het gedrag van dieren op dezelfde systematische manier worden bestudeerd als hun morfologie. Bovendien leggen zij de nadruk op het observeren van het gedrag van dieren in hun natuurlijke omgeving.

In 1951, het jaar dat Bowlby's WHO-rapport verscheen, werd hij voor het eerst gewezen op Lorenz' *Der Kumpan in der Umwelt des Vogels*, dat hij later schaarde onder de elf studies die zijn denken het meest hebben beïnvloed. Bowlby raakte gefascineerd en verdiepte zich vervolgens in de beschikbare ethologische literatuur, waaronder werk van Julian Huxley, Lorenz en Tinbergen. In de jaren vijftig had hij enkele ontmoetingen met Lorenz en op Bowlby's verzoek werd Lorenz uitgenodigd voor een studiegroep van de WHO over de "psychobiologische ontwikkeling van kinderen". Bovendien bezochten zij elkaars laboratorium enkele malen voor verdere discussie. Via Lorenz zou Bowlby in 1954 in contact komen met de Britse etholoog Robert Hinde, die Bowlby's mentor op het gebied van de ethologie zou worden. Vanaf het eerste moment woonde Hinde de wekelijkse interdisciplinaire bijeenkomsten van het Tavistock Instituut bij. Zowel Bowlby als Hinde heeft het grote belang van deze samenwerking onderkend en benadrukt. Onder invloed van Bowlby's ideeën en inzichten veranderde Hinde eind jaren vijftig zijn onderzoeksveld van

gedrag bij vogels naar observaties van apengedrag en nog later van menselijk gedrag. Met Tinbergen had Bowlby in eerste instantie vooral persoonlijk contact. Zo behandelde Bowlby – als psychiater – zowel Tinbergen als één van zijn kinderen. Tinbergen zou later benadrukken dat hij graag ook op theoretisch vlak meer voor Bowlby had willen betekenen, zoals Hinde dat had gedaan.

Bowlby achtte de methoden en theorieën van de ethologie zeer bruikbaar voor het verklaren van de gevolgen van de scheidingservaringen die hij eerder had beschreven in zijn rapport voor de WHO. Het theoretisch kader dat de ethologie Bowlby bood, leidde in 1958 tot de publicatie van een zeer invloedrijk artikel over *The nature of the child's tie to his mother*. In dit artikel betoogde Bowlby dat de band tussen moeder en kind niet het gevolg was van het feit dat de moeder het kind voedt, zoals psychoanalytici en leertheoretici beweerden. Volgens Bowlby bestond gehechtheidsgedrag uit vijf verschillende gedragingen: zuigen, zich vastklampen, volgen, huilen en lachen. Deze gedragingen zouden volgens Bowlby aangeboren zijn en konden worden verklaard vanuit evolutionair perspectief: het gehechtheidsgedrag zou de overleving van de soort bevorderen. Bowlby introduceerde ethologisch geïnspireerde concepten als basis voor een theoretische verklaring van de moeder-kindrelatie. Bowlby baseerde deze verklaring mede op zijn natuurlijke observatie van kinderen, maar hij ontbeerde vooralsnog een empirische ondersteuning van zijn theoretische ideeën.

### **Empirische ondersteuning: het belang van Harry Harlows werk met resusapen**

Empirische ondersteuning van zijn ideeën zou Bowlby vinden bij de Amerikaanse dierpsycholoog Harry Harlow. Tijdens een bijeenkomst van Europese ethologen en Amerikaanse dierpsychologen in Stanford in 1957, ontmoetten Hinde en Harlow elkaar voor het eerst en na terugkeer in Engeland lichtte Hinde Bowlby in over Harlows interesse in zijn werk. Kort daarna, in augustus 1957, werd het eerste contact door Bowlby via een brief gelegd. Op basis van de Harlows en Bowlby's wetenschappelijke publicaties en de correspondentie tussen beiden is een analyse uitgevoerd van de wederzijdse beïnvloeding van hun werk.

In Harlows baanbrekende en historisch belangrijke experimenten werden jonge resusapen direct na de geboorte van hun moeders gescheiden en geplaatst bij twee surrogaatmoeders: één van ijzerdraad en één van badstof. Harlow toonde aan dat de resusapen veel meer tijd doorbrachten op de zachte badstofmoeder ongeacht welke van de twee moeders zorgde voor de voeding. Bovendien vonden resusapen die alleen met een ijzerdraadmoeder opgroeiden in angstige situaties geen steun bij hun surrogaatmoeder, terwijl aapjes die opgroeiden bij een badstofmoeder dat wel vonden. Met zijn onderzoek toonde Harlow aan dat voeding geen doorslaggevende rol speelt bij het tot stand komen van de band tussen moeder en kind. Het onderzoek van Harlow was, naast het pionierswerk van Mary Ainsworth in Uganda, eind jaren vijftig een eerste empirische ondersteuning van Bowlby's ideeën over gehechtheid.

Niet alleen was het werk van Harlow belangrijk voor Bowlby, ook Bowlby's ideeën hebben Harlow sterk beïnvloed. In enkele experimenten waarbij resusapen direct na geboorte werden gescheiden van de moeder, vond Harlow dezelfde reacties die Bowlby

eerder samen met Robertson bij jonge kinderen die van hun moeder waren gescheiden had gevonden: de fasen van protest, wanhoop en onthechting. In het voorliggend onderzoek is geconcludeerd dat Harlow en Bowlby tegelijkertijd, maar onafhankelijk van elkaar, tot vergelijkbare inzichten kwamen. De interactie die daarop volgde is een zeer duidelijk voorbeeld van de kruisbestuiving tussen de ethologie en de gehechtheidstheorie.

Tot slot werd in deze dissertatie de kruisbestuiving in de laatste jaren verder geïllustreerd in een interview met een vooraanstaande wetenschapper uit het veld: dr. Stephen J. Suomi. In het interview beschrijft Suomi zijn persoonlijke en wetenschappelijke relatie met zowel Harlow als Bowlby. Verder reflecteert Suomi op de kruisbestuiving van gehechtheid en ethologie en de wederzijdse beïnvloeding van Bowlby en Harlow. Aandacht is er ook voor de psychoanalytische wortels van de gehechtheidstheorie en de ethologische concepten in Bowlby's werk.

### **Conclusies**

In deze dissertatie is op basis van een analyse van Bowlby's wetenschappelijke publicaties, enkele interviews met direct betrokkenen en uniek archiefmateriaal de kruisbestuiving van de gehechtheidstheorie en de ethologie onderzocht. Ten tijde van de publicatie van zijn WHO-rapport was Bowlby ontevreden over de vigerende opvattingen over en psychoanalytische verklaring voor de observaties van de gevolgen van scheiding van jonge kinderen. Toen Bowlby's aandacht werd gevestigd op de ethologie zag hij direct het potentieel van deze nieuwe discipline en begon hij de psychoanalyse te herschrijven in het licht van de ethologie. Dit nieuwe theoretisch raamwerk bepaalde in grote mate Bowlby's verklaring van gehechtheidsgedrag. Daarnaast werden Bowlby's theoretische ideeën ondersteund door het empirische onderzoek van Harlow. De invloed van Lorenz, Tinbergen, Hinde en Harlow was niet eenzijdig: zij werden op hun beurt in hoge mate beïnvloed door het theoretische werk van Bowlby. Hinde verschoof zijn aandacht naar observaties van en onderzoek naar gedrag bij apen en mensen; Tinbergen verdiepte zich onder invloed van Bowlby in een ethologische behandeling van autistische kinderen; en Harlow baseerde zijn experimenten naar totale separatie bij resusapen op Bowlby's beschrijving van de fasen van protest, wanhoop en onthechting bij kinderen.

Door zijn nieuwe ethologische inzichten raakte Bowlby nauw betrokken bij het debat tussen aanhangers van een intuïtieve, hypothetische benadering van gedrags- en persoonlijkheidsproblemen en psychoanalytische interpretatie in de klinische praktijk aan de ene kant en voorstanders van een empirisch-analytische benadering met nadruk op werkelijke, bewuste ervaringen en waarneembare feiten aan de andere kant. Hier is duidelijk gemaakt dat Bowlby de voorkeur gaf aan de laatste benadering en dat hij psychoanalytici wilde overtuigen van de noodzaak van een meer empirische aanpak voor het bestuderen van persoonlijkheidsproblemen. Toch is het niet terecht te stellen dat Bowlby de psychoanalyse in zijn geheel verwierp. Op verschillende plaatsen stelde Bowlby dat hij de psychoanalyse slechts wilde herschrijven in het licht van de ethologie. Tot op de dag van vandaag wordt door sommige gehechtheidsexperts de nadruk gelegd op de psychoanalytische wortels van de gehechtheidstheorie. Volgens anderen is het echter Bowlby's grootste verdienste dat hij koos voor een evolutionaire basis van gehechtheid.



Bowlby was een kundig en beminnelijk clinicus die ontelbare kinderen heeft behandeld in zijn kliniek en die zich inzette om hen op elke mogelijke manier te helpen. Maar hij was ervan overtuigd dat deze kinderen het meest gebaat waren bij een zorgvuldige observatie en verklaring van hun gedrag geplaatst in de context van hun omgeving, geheel in de geest van de ethologische traditie.